

ΕΝΟΤΗΤΑ Δ΄

Δ.12 Η ηθική αρετή ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, Ἠθικά Νικομάχεια, Β 1. 1-4, 1103a14-b2

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

ΑΡΧΑΙΟ ΚΕΙΜΕΝΟ	ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
Διττῆς δὴ τῆς ἀρετῆς οὐσης, τῆς μὲν διανοητικῆς τῆς δὲ ἠθικῆς, ἡ μὲν διανοητικὴ τὸ πλεῖον ἐκ διδασκαλίας ἔχει καὶ τὴν γένεσιν καὶ τὴν αὖξησιν, διόπερ ἐμπειρίας δεῖται καὶ χρόνου, ἡ δ' ἠθικὴ ἐξ ἔθους περιγίνεται, ὅθεν καὶ τοῦνομα ἔσχηκε μικρὸν παρεκκλῖνον ἀπὸ τοῦ ἔθους. Ἐξ οὗ καὶ δῆλον ὅτι οὐδεμία τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν φύσει ἡμῖν ἐγγίνεται· οὐθὲν γὰρ τῶν φύσει ὄντων ἄλλως ἐθίζεται, οἷον ὁ λίθος φύσει κάτω φερόμενος οὐκ ἂν ἐθισθεῖν ἄνω φέρεσθαι, οὐδ' ἂν μυριάκις αὐτὸν ἐθίξη τις ἄνω ρίπτων, οὐδὲ τὸ πῦρ κάτω, οὐδ' ἄλλο οὐδὲν τῶν ἄλλως πεφυκότων ἄλλως ἂν ἐθισθεῖν. Οὗτ' ἄρα φύσει οὔτε παρὰ φύσιν ἐγγίνονται αἱ ἀρεταί, ἀλλὰ πεφυκόσι μὲν ἡμῖν δέξασθαι αὐτάς, τελειουμένοις δὲ διὰ τοῦ ἔθους. Ἔτι ὅσα μὲν φύσει ἡμῖν παραγίνεται,	Αφού λοιπόν η αρετή είναι δύο ειδών, δηλαδή από τη μία η διανοητική και από την άλλη η ηθική, η διανοητική οφείλει και τη δημιουργία και την ανάπτυξη της κατά κύριο λόγο στη διδασκαλία, γι' αυτό χρειάζεται εμπειρία και χρόνο· η ηθική, από την άλλη, είναι αποτέλεσμα συνήθειας, από όπου έχει πάρει και το όνομά της, το οποίο παρουσιάζει μικρή διαφορά από τη λέξη «έθος». Από αυτό λοιπόν είναι φανερό ὅτι καμία από τις ηθικές αρετές δεν υπάρχει μέσα μας εκ φύσεως. Γιατί κανένα πράγμα που είναι εφοδιασμένο από τη φύση με κάποιες ιδιότητες δεν μπορεί να αποκτήσει με εθισμό μιαν άλλη ιδιότητα, όπως, για παράδειγμα, η πέτρα, που εκ φύσεως κινείται προς τα κάτω, δε θα μπορούσε να εθιστεί να κινείται προς τα πάνω, ούτε κι αν κάποιος [προσπαθούσε να] την εθίσει ρίχνοντάς την προς τα πάνω χιλιάδες φορές· ούτε η φωτιά [θα μπορούσε να εθιστεί να κινείται] προς τα κάτω, ούτε κανένα άλλο από τα πράγματα που γεννιούνται από τη φύση με μιαν ορισμένη ιδιότητα θα μπορούσε να εθιστεί να συμπεριφέρεται με άλλον τρόπο. Επομένως, οι αρετές δε διαμορφώνονται μέσα μας ούτε εκ φύσεως ούτε σε αντίθεση με τη φύση μας, σε εμάς που έχουμε από τη φύση την ιδιότητα να τις δεχτούμε, τελειοποιούμαστε όμως [σε αυτές] με τη συνήθεια. Ακόμη, για όσα υπάρχουν σε εμάς εκ φύσεως,

τὰς δυνάμεις τούτων πρότερον κομιζόμεθα, ὑστερον δὲ τὰς ἐνεργείας ἀποδίδομεν (ὅπερ ἐπὶ τῶν αἰσθήσεων δῆλον· οὐ γὰρ ἐκ τοῦ πολλάκις ἰδεῖν ἢ πολλάκις ἀκοῦσαι τὰς αἰσθήσεις ἐλάβομεν, ἀλλ' ἀνάπαλιν ἔχοντες ἐχρησάμεθα · οὐ χρησάμενοι ἔσχομεν)· τὰς δ' ἀρετὰς λαμβάνομεν ἐνεργήσαντες πρότερον, ὥσπερ καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων τεχνῶν· ἃ γὰρ δεῖ μαθόντας ποιεῖν, ταῦτα ποιοῦντες μαθάνομεν, οἷον οἰκοδομοῦντες οἰκοδόμοι γίνονται καὶ κιθαρίζοντες κιθαρισταί· οὕτω δὴ καὶ τὰ μὲν δίκαια πράττοντες δίκαιοι γινόμεθα, τὰ δὲ σώφρονα σώφρονες, τὰ δ' ἀνδρεῖα ἀνδρεῖοι.	πρῶτα αποκτούμε τις δυνατότητες αὐτῶν κι ἔπειτα προχωροῦμε στις ἀντίστοιχες ἐνεργεῖες (πράγμα που εἶναι φανερό στις αἰσθήσεις μας· δηλαδή, δεν ἀποκτήσαμε τις αἰσθήσεις [της ὄρασης ἢ της ἀκοῆς] λόγω του ὅτι εἶδαμε πολλές φορές ἢ ἀκούσαμε πολλές φορές, ἀλλὰ ἀντίθετα ἔχοντάς τες κάναμε χρήση τους· δεν τις ἀποκτήσαμε ἔχοντας κάνει και ξανακάνει χρήση τους). Τις ἀρετές ὁμως τις αποκτούμε ἀφού πρῶτα τις ἐξασκήσουμε, ὅπως ἀκριβῶς [συμβαίνει] και στις ἄλλες τέχνες· διότι ὅσα πρέπει να κάνουμε, ἀφού τα μάθουμε, αὐτὰ τα μαθαίνουμε ἐξασκώντας τα· για παράδειγμα, [οἱ ἄνθρωποι] γίνονται οἰκοδόμοι με το να οἰκοδομοῦν και κιθαριστές με το να παίζουν κιθάρα. Ἔτσι λοιπόν και γινόμεστε δίκαιοι κάνοντας δίκαιες πράξεις, σώφρονες [κάνοντας] σώφρονες πράξεις και ἀνδρεῖοι [κάνοντας] ἀνδρεῖες πράξεις.
---	--

Εισαγωγικά

Σύνδεση με τα προηγούμενα

Στις ενότητες από τα Ηθικά Νικομάχεια που ακολουθούν ο Αριστοτέλης αναπτύσσει την ηθική του φιλοσοφία. Προσεγγίζοντας τον άνθρωπο όχι ως ατομική ύπαρξη, αλλά περισσότερο μελετώντας, όπως και ο Πλάτων, τη συμπεριφορά του μέσα στην πόλιν, τις σχέσεις και την αλληλεπίδρασή του με τα άλλα μέλη της οργανωμένης πολιτικής κοινωνίας, θέτει στο επίκεντρο του προβληματισμού του την εὐδαιμονία, το τέλος προς το οποίο κατευθύνονται οι ανθρώπινες πράξεις, το ὑψιστο ανθρώπινο αγαθό. Θεωρεῖ ὅτι αὐτή δεν αποτελεί μια παγιωμένη κατάσταση, ἀλλὰ συνιστά μια ἐνέργεια, και μάλιστα μια ἐνέργεια της ψυχῆς κατ' ἀρετὴν τελείαν, δηλαδή σύμφωνα με τους κανόνες της τέλει ἀρετῆς. Κατά τον Αριστοτέλη, λοιπόν, οἱ ἄνθρωποι μπορούν να ἐπιτύχουν την εὐδαιμονία μόνο αν κατακτήσουν την ἀρετή, πράγμα το οποίο οδηγεί τόσο κάθε μεμονωμένο ἄνθρωπο ὅσο και το σύνολο, την πολιτική κοινότητα, στην ολοκλήρωσή τους. Ἐτσι, στην ἀριστοτελική σκέψη ατομικό και πολιτικό αγαθό ταυτίζονται: Ὁ ἄνθρωπος μόνο μέσα στην πόλιν μπορεί να εὐτυχήσει και παράλληλα η ἐπιδίωξη της εὐτυχίας του γίνεται κυρίως χάριν του συνόλου. Συμπεραίνουμε λοιπόν ὅτι η ηθική φιλοσοφία του Αριστοτέλη συνδέεται οργανικά με την πολιτική του φιλοσοφία και ο φιλοσοφικός του στοχασμός δεν ἔχει θεωρητικό ἀλλὰ

πρακτικό χαρακτήρα· ο φιλόσοφος εμβαθύνει γνωστικά, προκειμένου να βοηθήσει τον εαυτό του και τους άλλους να γίνουν ευτυχέστεροι άνθρωποι κατακτώντας το αγαθό.

Στις παραγράφους που προηγούνται του Κειμένου Αναφοράς ο Αριστοτέλης ταξινομεί τις ανθρώπινες αρετές σε δύο ομάδες-κατηγορίες: τις διανοητικές αρετές –οι οποίες συνδέονται με το λογικό μέρος της ψυχής– και τις ηθικές αρετές – οι οποίες συνδέονται με το μέρος της ψυχής που μετέχει και του αλόγου και του λόγον έχοντος μέρους.

ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

► **Διττῆς δὴ τῆς ἀρετῆς οὐσης, τῆς μὲν διανοητικῆς τῆς δὲ ἠθικῆς, ἡ μὲν διανοητικὴ τὸ πλεῖον ἐκ διδασκαλίας ἔχει καὶ τὴν γένεσιν καὶ τὴν αὐξησιν, διόπερ ἐμπειρίας δεῖται καὶ χρόνου:**

Τα δύο είδη της αρετής: η διανοητική και η ηθική. Στη γένεση και στην ανάπτυξη της διανοητικής αρετής συμβάλλει κατά κύριο λόγο η διδασκαλία, η οποία απαιτεί εμπειρία και χρόνο.

► **Παραγωγικός συλλογισμός**

ἡ δ' ἠθικὴ ἐξ ἔθους περιγίνεται: Ελάσσων προκείμενη: Η ηθική αρετή αποκτάται με τη συνήθεια.

ὅθεν καὶ τοῦνομα ἔσχηκε μικρὸν παρεκκλῖνον ἀπὸ τοῦ ἔθους: (Τεκμηρίωση με την ετυμολογική συσχέτιση των λέξεων ἠθικὴ και ἔθος).

Ἐξ οὗ καὶ δῆλον ὅτι οὐδεμία τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν φύσει ἡμῖν ἐγγίνεται: Συμπέρασμα: Οι ηθικές αρετές δεν υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως. (Το συμπέρασμα αυτό είναι αντίθετο με την παραδοσιακή αριστοκρατική αντίληψη.)

οὐθὲν γὰρ τῶν φύσει ὄντων ἄλλως ἐθίζεται: Μείζων προκείμενη: Όλα τα πράγματα που έχουν από τη φύση κάποια ιδιότητα δεν μπορούν με μια διαδικασία υπομονετικού και επαναλαμβανόμενου εθισμού να αποκτήσουν μια αντίθετη ιδιότητα.

οἶον ὁ λίθος φύσει κάτω φερόμενος οὐκ ἂν ἐθισθεῖ ἄνω φέρεσθαι, οὐδ' ἂν μυριάκις αὐτὸν ἐθίξη τις ἄνω ῥιπτῶν, οὐδὲ τὸ πῦρ κάτω, οὐδ' ἄλλο οὐδὲν τῶν ἄλλως πεφυκότων ἄλλως ἂν ἐθισθεῖ: Τα παραδείγματα της πέτρας και της φωτιάς: Επαγωγικός συλλογισμός, με τον οποίο αποδεικνύεται η μείζων προκείμενη του παραγωγικού συλλογισμού.

► **Διάκριση των ιδιοτήτων**

Οὐτ' ἄρα φύσει οὔτε παρὰ φύσιν ἐγγίνονται αἱ ἀρεταί, ἀλλὰ πεφυκόσι μὲν ἡμῖν δέξασθαι αὐτάς, τελειούμενοις δὲ διὰ τοῦ ἔθους:

α) Ιδιότητες που έχουν καθαρά φυσική προέλευση (π.χ. η πέτρα).

β) Ιδιότητες που αποτελούν παρέκκλιση από τη φύση (π.χ. μια αναπηρία λόγω τραυματισμού).

γ) Ιδιότητες που στηρίζονται σε κάποιες φυσικές καταβολές, αλλά χρειάζονται εξάσκηση για να αναπτυχθούν.

Οι αρετές ανήκουν στην τρίτη κατηγορία. Η φύση μάς έχει δώσει τις καταβολές εκείνες που θα μας επιτρέψουν να αποκτήσουμε και να αναπτύξουμε τις αρετές, αλλά στην τέλεια κατάκτησή τους μπορούμε να φθάσουμε μέσω της συνήθειας.

► Ἔτι ὅσα μὲν φύσει ἡμῖν παραγίνεται, τὰς δυνάμεις τούτων πρότερον κομιζόμεθα, ὕστερον δὲ τὰς ἐνεργείας ἀποδίδομεν: Με το Ἔτι εισάγεται ἓνας νέος παραγωγικός συλλογισμός.

1η προκείμενη: Στις ιδιότητες που έχουμε εκ φύσεως συμβαίνει το εξής: προηγούνται η ύπαρξη της ιδιότητας και η δυνατότητα να τη χρησιμοποιήσουμε και ακολουθούν χρονικά οι ενέργειες, η πραγμάτωση αυτής της δυνατότητας. (Δηλαδή, στις φυσικές ιδιότητες οι δυνάμεις έχουν χρονική προτεραιότητα έναντι των ἐνεργειῶν.

(ὅπερ ἐπὶ τῶν αἰσθήσεων δῆλον· οὐ γὰρ ἐκ τοῦ πολλάκις ἰδεῖν ἢ πολλάκις ἀκοῦσαι τὰς αἰσθήσεις ἐλάβομεν, ἀλλ' ἀνάπαλιν ἔχοντες ἐχρησάμεθα, οὐ χρησάμενοι ἔσχομεν): Τα παραδείγματα της ὁρασης και της ακοῆς: ἀπόδειξη με επαγωγικό συλλογισμό της 1ης προκείμενης.

τὰς δ' ἀρετὰς λαμβάνομεν ἐνεργήσαντες πρότερον:

2η προκείμενη: Το αντίθετο συμβαίνει στην περίπτωση των ηθικῶν ἀρετῶν: προηγούνται χρονικά οι ἐνέργειες και ακολουθεῖ η ἀπόκτησή τους. (Δηλαδή, στην περίπτωση των ηθικῶν ἀρετῶν οι δυνατότητες εἶναι χρονικά ὕστερες των ἐνεργειῶν.)

Συμπέρασμα (υπονοεῖται): Οι ηθικές ἀρετές δεν υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως.

► ὥσπερ καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων τεχνῶν· [Ἡ χρήση της λέξης ἄλλων εἶναι περίεργη. Εξήγηση: α) πρόκειται για κείμενο προφορικών παραδόσεων· β) ἐπιδίωξη του Ἀριστοτέλη στο σημείο αυτό εἶναι να δώσει ἔμφαση στον παραλληλισμό ἀρετῶν και τεχνῶν.]: **Αναλογία:** Παραλληλίζεται ο τρόπος με τον οποίο μαθαίνουμε τις τέχνες με τον τρόπο με τον οποίο αποκτούμε τις ἀρετές.

► ἃ γὰρ δεῖ μαθόντας ποιεῖν, ταῦτα ποιοῦντες μαθάνομεν, οἷον οἰκοδομοῦντες οἰκοδόμοι γίνονται καὶ κιθαρίζοντες κιθαρισταί· οὕτω δὴ καὶ τὰ μὲν δίκαια πράττοντες δίκαιοι γινόμεθα, τὰ δὲ σώφρονα σώφρονες, τὰ δ' ἀνδρεῖα ἀνδρεῖοι:

Παραδείγματα που τεκμηριώνουν την ἀναλογία. (Ἡ ἐναλλαγή στα πρόσωπα των ρημάτων φανερώνει σε ποιες κατηγορίες ἐντάσσει ο Ἀριστοτέλης και τον εαυτό του.)

ΑΝΑΛΥΤΙΚΗ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Α) «Διττῆς δὴ ... ἀπὸ τοῦ ἔθους.» ΤΑ ΕΙΔΗ ΤΗΣ ΑΡΕΤΗΣ ΚΑΙ Η ΑΠΟΚΤΗΣΗ ΤΟΥΣ

Γενετικός ορισμός της διανοητικής και ηθικής ἀρετῆς

Κυρίαρχη ἔννοια στο δεύτερο βιβλίο των *Ἠθικῶν Νικομαχείων* εἶναι η ἀρετή. Στην αρχαία ἐλληνική σήμαινε την ικανότητα, την υπεροχή, την ανωτερότητα, την τελειότητα των ἀνδρῶν, την ευγενική καταγωγή, προτέρημα, ἀξιότητα, πλεονέκτημα, ευψυχία, ἀνδρεία, δύναμη, πνευματικά και ψυχικά χαρίσματα, ψυχικό μεγαλείο, ἀγνότητα ψυχῆς, τα χαρίσματα ἐν γένει του ἀνθρώπου, ιδιότητα. Ἔτσι, μιλάμε για την ἀρετή του πολεμιστή, του ρήτορα, του ἀλόγου, του ματιού (ὅλα αυτά θα αναφερθούν ἀπὸ τον Ἀριστοτέλη σε ἐπόμενες ἐνότητες). Δεν εἶχε, ἐπομένως, καθαρὰ ηθικό περιεχόμενο, ὅπως σήμερα, γι' αυτό και στο κείμενο προσδιορίζεται ἀπὸ τα ἐπίθετα διανοητική και ηθική.

Η πορεία της σκέψης του Αριστοτέλη στο συγκεκριμένο απόσπασμα έχει ως αφετηρία προηγούμενη θέση του σχετικά με τα είδη της αρετής. Η πληροφορία ότι η αρετή διαιρείται σε διανοητική και ηθική υποτάσσεται στην κύρια ιδέα του αποσπάσματος που αναφέρεται στον γενετικό ορισμό* της ηθικής αρετής. Άλλωστε η λογική υπόταξη προκύπτει και από τη συντακτική υπόταξη, καθώς η μετοχή «Διττῆς δὴ τῆς ἀρετῆς οὐσης» είναι αιτιολογική και γενική απόλυτη. Ο Αριστοτέλης προκρίνει την απόδοση των γενετικών γνωρισμάτων προκειμένου να ορίσει τα δύο είδη της αρετής. Έτσι ορίζει τα δύο είδη της αρετής με βάση τον τρόπο, με τον οποίο παράγονται και αναπτύσσονται.

Αρετές

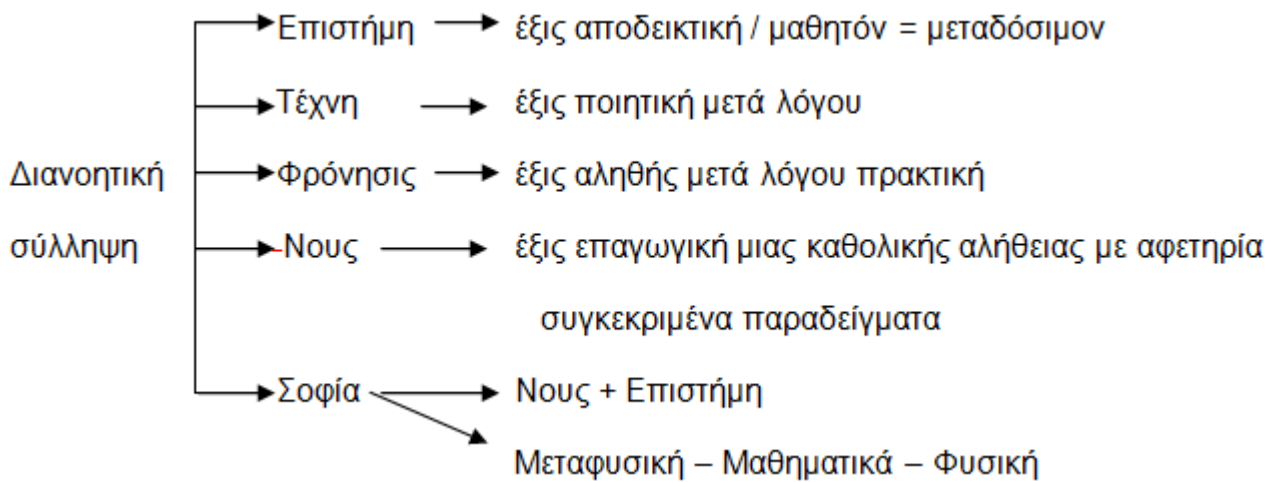
	Διανοητικές	Ηθικές
είδη	επιστήμη, νους, σοφία, τέχνη και φρόνηση	ανδρεία, σωφροσύνη, δικαιοσύνη κ.ά. «ἐπιθυμητικόν»
Μέρος της ψυχής στο οποίο αντιστοιχούν	Το «λόγον ἔχον»	Το μετέχον και στο «λόγον ἔχον» και στο «ἄλογον» μέρος της ψυχής
Το χαρακτηριστικό τους γνώρισμα	μεταδόσιμες ἔχουν γένεσιν και αύξησιν	Επίκτητες Προϋποθέτουν τη φυσική προδιάθεση του ανθρώπου να τις δεχτεί
Τρόπος απόκτησης	διδασκαλία (Εμπειρία και χρόνος) Κυρίαρχος ο ρόλος του δασκάλου	ἔθος / το ἐθίζειν Κυρίαρχος ο ρόλος του μαθητή

*(Οι **ορισμοί** ανάλογα με τον τρόπο με τον οποίο ορίζεται η οριστέα έννοια χωρίζονται σε **αναλυτικούς**, δηλ. παρουσιάζονται τα γνωρίσματα που συνιστούν την ουσία της έννοιας, και σε **γενετικούς ή συνθετικούς**, δηλαδή περιγράφεται η διαδικασία γένεσης της οριστέας έννοιας από τα αναγκαία και ουσιώδη συστατικά της μέρη. Επίσης ανάλογα με το περιεχόμενό τους σε **γραμματικούς / ετυμολογικούς**, όταν δηλαδή η προσέγγιση της οριστέας έννοιας γίνεται με αξιοποίηση των γραμματικών / ετυμολογικών γνωρισμάτων της, και σε **πραγματικούς**, όταν η προσέγγιση γίνεται με αναφορά στα γνωρίσματα του αντικειμένου του ίδιου στο οποίο αναφέρεται η οριστέα έννοια. Στην ενότητα που εξετάζουμε αξιοποιούνται ο γενετικός / πραγματικός και ο γραμματικός / ετυμολογικός ορισμός).

α. Οι διανοητικές αρετές

«ἡ μὲν διανοητικὴ τὸ πλεῖον ἐκ διδασκαλίας ἔχει καὶ τὴν γένεσιν καὶ τὴν αὐξήσιν, διόπερ ἐμπειρίας δεῖται καὶ χρόνου»
Οι διανοητικές αρετές (π.χ. σοφία, φρόνηση, σύνεση) σχετίζονται με τη λογική και ανήκουν, σύμφωνα με τον χωρισμό του Αριστοτέλη, στο καθαρά λογικό μέρος της ψυχής, το «λόγον ἔχον» μέρος. Η διανοητική αρετή συνδέεται με το νου που είναι ένα από τα τρία κύρια στοιχεία της ψυχής. Τα

άλλα δύο είναι η αίσθηση και η όρεξη. Οι νοητικές καταστάσεις με τις οποίες είναι δυνατόν να προσεγγίσει ο άνθρωπος την αλήθεια είναι οι εξής πέντε:

Παράγοντες που συμβάλλουν στη γένεση και την ανάπτυξη τους είναι κατά κύριο λόγο η **διδασκαλία**, η οποία απαιτεί **εμπειρία** και **χρόνο**. Η φράση «τὸ πλεῖον» (= κατά κύριο λόγο) υποδηλώνει την ύπαρξη κι άλλων παραγόντων που δεν αναφέρονται στο κείμενο. Την κύρια, λοιπόν, **ευθύνη για τη μετάδοσή τους την έχει ο δάσκαλος**. Η διανοητική αρετή δεν ολοκληρώνεται ποτέ, είναι μια πορεία συνεχούς κατάκτησης της γνώσης, γι' αυτό και ο Αριστοτέλης επιλέγει τη λέξη «αύξηση» που δηλώνει διαρκή καλλιέργεια της διάνοιας. Η τόσο σύντομη αναφορά στις διανοητικές αρετές οφείλεται στο ότι ο Αριστοτέλης θέλει απλώς να διακρίνει τα δύο είδη αρετής και να τονίσει τις διαφορές τους. Θα αναφερθεί διεξοδικά σ' αυτές στο έκτο βιβλίο.

β. Οι ηθικές αρετές

1) «ή δ' ἠθικὴ ἐξ ἔθους περιγίνεται»

Ως γενικός όρος η «ηθική αρετή» αποδίδει την τάση ελέγχου ορισμένων συναισθημάτων και ορθής δράσης. Με τον πληθυντικό αριθμό εννοούμε τον κατάλογο αρετών που αναφέρονται σε συγκεκριμένα συναισθήματα (φόβου, ηδονής, οργής), στις επιδιώξεις του πλούτου και της κοινωνικής αναγνώρισης. Ο Αριστοτέλης διεύρυνε το πλάτος της έννοιας της ηθικής αρετής σε σχέση με τον Πλάτωνα, ο οποίος δεχόταν τέσσερις κύριες ηθικές αρετές, τη σοφία, την ανδρεία, τη σωφροσύνη και τη δικαιοσύνη. Οι ηθικές αρετές (π.χ. η δικαιοσύνη, η σωφροσύνη, η ανδρεία) ανήκουν, σύμφωνα με τον χωρισμό του Αριστοτέλη, στο «ἐπιθυμητικόν», στο μέρος δηλαδή της ψυχής που μετέχει και στο «λόγον ἔχον» και στο «ἄλογον» μέρος. Η κατάκτησή τους οφείλεται στον εθισμό («ἔθος»), δηλαδή στη συνήθεια που διαμορφώνεται με την επανάληψη μιας ενέργειας. Ότι το «ἦθος» (= ο χαρακτήρας) δεν είναι απλώς συναρτημένο προς το ἔθος (= τον εθισμό, τη

συνήθεια, την άσκηση σε έναν συγκεκριμένο τρόπο συμπεριφοράς), αλλά ότι εξαρτάται σε απόλυτο βαθμό από αυτό, ήταν μια βαθύτατη πίστη του Αριστοτέλη. Προς το τέλος των *Ηθικών Νικομαχείων* μιλώντας για το πόσο δύσκολο είναι να εγκαθιδρυθεί **ἥθος εὐγενές** και ως **ἀληθὲς φιλόκαλον** στις ψυχές των νέων, τονίζει τη σημασία που έχει να «καλλιεργηθεί» τοῖς ἔθεσι, ἀρα με σύστημα και υπομονή η ψυχή του νέου, όπως καλλιεργείται η γη, «που θα θρέψει τον σπόρο».

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι την ευθύνη για την κατάκτηση των ηθικών αρετών την έχει ο ίδιος ο άνθρωπος. Εξαρτάται μάλιστα σε απόλυτο βαθμό από αυτόν αν θα φτάσει στον στόχο του, αν θα αποκτήσει ἥθος «εὐγενές καὶ φιλόκαλον». Και για να το κατορθώσει, πρέπει να καταβάλει επίπονη προσπάθεια και αγώνα, να εθίσει την ψυχή του σε πράξεις ενάρετες, να την καλλιεργήσει «διὰ τοῦ ἔθους». Τέτοιες απόψεις υποστήριζε και ο Πλάτωνας (*Νόμοι* 792). Σοφός λοιπόν γίνεται κανείς κατά κύριο λόγο με τη βοήθεια του δασκάλου, ενώ αγαθός γίνεται με τη θέληση και την επιμονή του στην άσκηση της αρετής. Βέβαια, για να φτάσει στον στόχο του, πρέπει να καταβάλει επίπονη προσπάθεια και αγώνα.

2) «ὅθεν καὶ τοῦνομα ἔσχηκε μικρὸν παρεκκλῖνον ἀπὸ τοῦ ἔθους.»

Συχνά οι αρχαίοι Έλληνες επιχειρούσαν να ετυμολογήσουν τις λέξεις τους, να βρουν δηλαδή την αρχική τους σημασία, επειδή πίστευαν ότι οι λεκτικές σχέσεις αποδίδουν πραγματικές σχέσεις των σημαινομένων, αντίληψη αποδεκτή και από τη σύγχρονη Γλωσσολογία. Το ίδιο έγινε πολλές φορές και με τον Αριστοτέλη, που έχοντας πάθος με την ανακάλυψη των πραγματικών σημασιών των λέξεων και πιστεύοντας ότι είναι σε θέση να τις ανακαλύψει, επιχειρούσε μέσα από την ετυμολογική συγγένεια δύο εννοιών να βρει τη σημασιολογική τους συγγένεια. Ο Αριστοτέλης πίστευε στην ταυτότητα «λέγεσθαι = εἶναι». Αυτό θα πει ότι ο Αριστοτέλης έδινε οντολογικό περιεχόμενο στις λέξεις, πίστευε δηλαδή πως ένα πράγμα «υπάρχει» ή «είναι έτσι», αφού η γλώσσα το εμφανίζει ως «υπάρχον» ή ως «τέτοιας λογής». Με απλά λόγια τα πράγματα είναι ακριβώς έτσι όπως τα δηλώνουν οι λέξεις. Ο Αριστοτέλης αρχίζει τη διερεύνηση της έννοιας «ηθική» συνδέοντάς την ετυμολογικά με τη λέξη «ἔθος». Ο ετυμολογικός συσχετισμός των λέξεων «ἥθος» και «ἔθος» είναι σωστός, καθώς το «ἥθος» είναι ο εκτεταμένος τύπος του όρου «ἔθος» (J.B.Hofmann, *Ετυμολογικὸν Λεξικὸν τῆς Αρχαίας Ελληνικῆς*). Οι δύο όροι συμπίπτουν και σημασιολογικά και μάλιστα με σχέση αιτίου - αποτελέσματος, γιατί το «ἔθος» (= συνήθεια, ἔθιμο) ως αίτιο οδηγεί στο «ἥθος» (= ο χαρακτήρας) που προκύπτει ως αποτέλεσμα. Ο χαρακτήρας του ανθρώπου και τα ποιοτικά γνωρίσματά του διαμορφώνονται με τη συνειδητή επανάληψη των ίδιων ενεργειών, με αποτέλεσμα να γίνονται αναπόσπαστο στοιχείο της προσωπικότητάς του. Άλλωστε στην αρχαία ελληνική γλώσσα είχε γίνει ήδη η διάκριση των εννοιών «ἔθος» και «ἥθος». Κατά λογική συνέπεια και ο φιλοσοφικός όρος «ἠθική» παραπέμπει στη

μελέτη των ηθών, των αντιλήψεων, των ατομικών και συλλογικών μορφών συμπεριφοράς και των ατομικών και κοινωνικών στάσεων

Β) «Ἐξ οὗ καὶ δῆλον... διὰ τοῦ ἔθους.» ΟΙ ΗΘΙΚΕΣ ΑΡΕΤΕΣ ΑΠΟΚΤΟΥΝΤΑΙ ΜΕ ΤΟΝ ΕΘΙΣΜΟ.

Ο Αριστοτέλης αξιοποιώντας τον ετυμολογικό ορισμό της λέξης «ηθική», συνεχίζει με τη διερεύνηση των στοιχείων που θα του επιτρέψουν να συνθέσει τον γενετικό / πραγματικό ορισμό της έννοιας. Η διερεύνησή του έχει εμπειρικό χαρακτήρα και με αναφορά συγκεκριμένων παραδειγμάτων συνάγει τον επίκτητο χαρακτήρα της ηθικής αρετής. Επίσης περνάει από την καταφατική διατύπωση «ἡ δ' ἠθικὴ ἐξ ἔθους περιγίνεται» σε μια σειρά εννέα αποφαιτικών διατυπώσεων, για να αποκλείσει κάθε διαφορετική περίπτωση από την αποδεικτέα. Με τον τρόπο αυτό ο λόγος του γίνεται επιστημονικότερος, γιατί θα αποδείξει με ακρίβεια και πειστικότητα ότι η ηθική αρετή είναι επίκτητη, αφού πρώτα αποκλείσει τι δεν είναι (Ἐξ οὗ καὶ δῆλον ὅτι **οὐδεμία** τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν φύσει ἡμῖν ἐγγίνεται • **οὐθέν** γὰρ τῶν φύσει ὄντων ἄλλως ἐθίζεται, οἷον ὁ λίθος φύσει κάτω φερόμενος **οὐκ** ἂν ἐθισθεῖ ἄνω φέρεσθαι, **οὐδ'** ἂν μυριάκις αὐτὸν ἐθίζη τις ἄνω ῥιπτῶν, **οὐδὲ** τὸ πῦρ κάτω, **οὐδ'** ἄλλο **οὐδὲν** τῶν ἄλλως πεφυκότων ἄλλως ἂν ἐθισθεῖ. **Οὐτ'** ἄρα φύσει **οὔτε** παρὰ φύσιν ἐγγίνονται αἱ ἀρεταί).

1) «Ἐξ οὗ καὶ δῆλον οὐδεμία τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν φύσει ἡμῖν ἐγγίνεται»

Οι ηθικές αρετές δεν είναι ἐμφυτες

Ο Αριστοτέλης συνάγει αποφαιτικό συμπέρασμα από την προηγούμενη ετυμολογική προσέγγιση του όρου «ηθική» και εισάγει τον όρο «φύσει» του οποίου αποκλείει από γενετικό γνώρισμα της ηθικής αρετής. Η συλλογιστική πορεία που ακολούθησε ο Αριστοτέλης είναι η εξής:

- Η λέξη «ἠθικὴ» συνδέεται ετυμολογικά και σημασιολογικά με τη λέξη «ἔθος».
- «Ἔθος» είναι ο εθισμός, η συνήθεια που προέρχεται από την επανάληψη.
- Αφού, λοιπόν, η «ἠθικὴ» συνδέεται σημασιολογικά με το «ἔθος», αυτό σημαίνει ότι η ηθική, δηλαδή οι ηθικές αρετές, σχετίζονται με τον εθισμό, τη συνήθεια που προέρχεται από την επανάληψη μιας ηθικής ενέργειας.
- Ό,τι, όμως, σχετίζεται με τον εθισμό, τη συνήθεια και την επανάληψη είναι επίκτητο χαρακτηριστικό.
- Άρα, οι ηθικές αρετές δεν υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως (αποδεικτέα θέση: «οὐδεμία τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν φύσει ἡμῖν ἐγγίνεται»).

Αντίθεση με την παλιά αριστοκρατική αντίληψη

Η θέση του Αριστοτέλη ότι η αρετή δεν είναι ἐμφυτη, αλλά είναι αποτέλεσμα συνήθειας, έρχεται σε αντίθεση με την παλιά αριστοκρατική

αντίληψη. Σύμφωνα μ' αυτή, η αρετή είναι δώρο της φύσης ή των θεών, το οποίο τελεσίδικα δίνεται ή δεν δίνεται στον άνθρωπο τη στιγμή της γέννησής του και είναι προνόμιο των ευγενών («τῶν ἀρίστων»). Φυσικά, κληροδοτείται και στους απογόνους τους, αλλά δεν δίνεται στους πολλούς. Την άποψη αυτή τη συναντάμε σε πολλούς ποιητές (στον Όμηρο, τον Τυρταίο, τον Θέογνη, τον Πίνδαρο). Χαρακτηριστικά είναι τα λόγια της Αντιγόνης προς την Ισμήνη στο έργο *Αντιγόνη* του Σοφοκλή: «δείξεις τάχα εἴτε εὐγενῆς **πέφυκας**, εἴτ' ἐσθλῶν κακή». Επίσης, ο Ξενοφώντας στο έργο του *Άγησίλαος* αποδίδει την αρετή του Αγησιλάου στην ευγενική του καταγωγή.

2) «οὐθὲν γὰρ τῶν φύσει ὄντων ἄλλως ἐθίζεται, οἷον ὁ λίθος φύσει κάτω φερόμενος οὐκ ἂν ἐθισθείη ἄνω φέρεσθαι, οὐδ' ἂν μυριάκις αὐτὸν ἐθίζῃ τις ἄνω ῥιπτῶν, οὐδὲ τὸ πῦρ κάτω, οὐδ' ἄλλο οὐδὲν τῶν ἄλλως πεφυκότων ἄλλως ἂν ἐθισθείη.»

Τα παραδείγματα του Αριστοτέλη

Προκειμένου να στηρίξει ο Αριστοτέλης τη θέση του, ότι οι ηθικές αρετές δεν υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως («οὐδεμία τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν φύσει ἡμῖν ἐγγίνεται»), θα χρησιμοποιήσει **δύο γνωστά παραδείγματα παρμένα από τον χώρο της φύσης**: την πέτρα και τη φωτιά. Η πέτρα πάντοτε θα κινείται με πορεία προς τα κάτω, διότι υπακούει στον φυσικό νόμο της βαρύτητας, που είναι σταθερός και αμετάβλητος. Η φωτιά πάντοτε θα έχει πορεία προς τα πάνω λόγω της φυσικής ιδιότητας των θερμών αερίων, που επίσης είναι σταθερή και δεν μεταβάλλεται. Άρα, από τα παραπάνω προκύπτει ότι **οι φυσικοί νόμοι δεν μεταβάλλονται**, όσο κι αν προσπαθήσει κάποιος. Επομένως, εφόσον οι ηθικές αρετές μεταβάλλονται και δεν μένουν σταθερές, όπως τα πράγματα που γεννιούνται με μια ιδιότητα εκ φύσεως, αποδεικνύεται ότι δεν είναι ἐμφυτές. Έτσι, ο Αριστοτέλης καταφέρνει να αποδείξει τη θέση του μέσα από έναν **επαγωγικό συλλογισμό**. Και τα δύο παραδείγματα, που ο Αριστοτέλης χρησιμοποιεί επαγωγικά για να συναγάγει γενικό και καθολικό συμπέρασμα, ανήκουν στα απλά δεδομένα της εμπειρίας. Δεν θα ήταν υπερβολή να λέγαμε πως κανένας άλλος φιλόσοφος δεν έκανε τα απλά δεδομένα της εμπειρίας, της καθημερινής ζωής, αφετηρία για τη σκέψη του στον βαθμό που το έκανε ο Αριστοτέλης. Σωστά ειπώθηκε ότι η φιλοσοφία του περί τέλους, π.χ., είναι στην πραγματικότητα «θεμελιωμένη πάνω στο εμπειρικό δεδομένο ότι από βελανίδι γεννιέται μια βελανιδιά», ή ότι «η πολιτική του θεωρία αναπτύχθηκε από τους διαλογισμούς του σχετικά με τη ζωή μέσα στο πλαίσιο ενός νοικοκυριού». Πραγματικά, «συχνά ένα μόνο εμπειρικό δεδομένο μπορεί να είναι για αυτόν ικανοποιητική βάση για να προχωρήσει σε μια θεωρία με συνέπειες μεγάλης σημασίας». Δεν ήταν, στα αλήθεια, αυτό το αμείωτο ενδιαφέρον του για τα απλά πράγματα της καθημερινής ζωής που έκανε τον Αριστοτέλη – επαναστατικά πρώτον – μελετητή του κόσμου των ζώων και των φυτών;

Γενικό συμπέρασμα

«Οὐτ' ἄρα φύσει οὔτε παρὰ φύσιν ἐγγίνονται αἱ ἀρεταί, ἀλλὰ πεφυκόσι μὲν ἡμῖν δέξασθαι αὐτάς, τελειούμενοις δὲ διὰ τοῦ ἔθους.»

Το κείμενο ολοκληρώνεται με γενικό συμπέρασμα που μοιάζει, αλλά δεν είναι, αντιφατικό, ότι οι ηθικές αρετές δεν υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως, αλλά ούτε και αντίθετα προς αυτή. Ο Αριστοτέλης εννοεί ότι οι ηθικές αρετές δεν είναι ἐμφυτες, ούτε όμως και αντίθετες με τη φύση, αλλά ο άνθρωπος έχει «δυνάμει», από τη φύση του (πεφυκόσι), την προδιάθεση να δεχτεί την αρετή, ωστόσο γίνεται τέλειος (τελειούμενοις) με τον εθισμό του σε αυτή. Κατά τον φιλόσοφο, η άσκηση της αρετής είναι δυνατότητα (πεφυκόσι) και όχι χαρακτηριστικό, δοσμένη στον άνθρωπο από τη φύση. Επομένως, ο ίδιος είναι ο μόνος υπεύθυνος για το αν θα φτάσει στην αρετή βελτιώνοντας αδιάλειπτα τη συμπεριφορά του, διαμορφώνοντας τον χαρακτήρα του, το ήθος του. Η δυνατότητα που του δίνει η φύση μπορεί να γίνει πραγματικότητα, μόνο αν ο άνθρωπος το επιλέξει και το επιδιώξει με προσωπικό αγώνα και άσκηση. Έτσι ο Αριστοτέλης θεωρεί ότι η κατάκτηση της ηθικής αρετής από τον άνθρωπο εξαρτάται από την προαίρεση, την προσωπική επιλογή του. Ακόμη, με τη λέξη «τελειούμενοις» ο Αριστοτέλης μας παραπέμπει σ' έναν χαρακτηριστικό όρο της φιλοσοφίας του, το «τέλος», που σημαίνει την ολοκλήρωση, την επίτευξη του ύψιστου σκοπού. Θεωρεί, δηλαδή, τις ηθικές αρετές το μέσο, με το οποίο ο άνθρωπος θα φτάσει στην ολοκλήρωσή του, στο ξεπέρασμα της ζώωδους φύσης του και στην κατάκτηση της ευδαιμονίας. Επιπλέον, η παρατακτική, αντιθετική σύνδεση των μετοχών **«πεφυκόσι μὲν ἡμῖν δέξασθαι αὐτάς, τελειούμενοις δὲ διὰ τοῦ ἔθους»** προετοιμάζει την αναφορά στο χαρακτηριστικό ζεύγος των αριστοτελικών εννοιών «δυνάμει και ἐνεργεία» οι οποίες αναφέρονται στην επόμενη ενότητα (2^η ενότητα). Ο άνθρωπος έχει τη φυσική προδιάθεση να δεχθεί τις ηθικές αρετές (**πεφυκόσι μὲν ἡμῖν δέξασθαι αὐτάς** = δυνάμει κατάσταση), αλλά η τελειοποίησή του σε αυτές θα γίνει με τον εθισμό (**τελειούμενοις δὲ διὰ τοῦ ἔθους** = ἐνεργεία κατάσταση) και εφόσον βέβαια το έχει επιλέξει.

ΟΡΟΙ ΤΗΣ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Στο κείμενο αυτό μπορούμε να εντοπίσουμε πολλούς όρους χαρακτηριστικούς της αριστοτελικής φιλοσοφίας:

- **γένεσις**: η δημιουργία
- **αὔξησις**: η ανάπτυξη, η διαμόρφωση και εξέλιξη
- **ἔθος**: ο εθισμός, η συνήθεια, ο τρόπος συμπεριφοράς, που καθιερώνεται με την επανάληψη

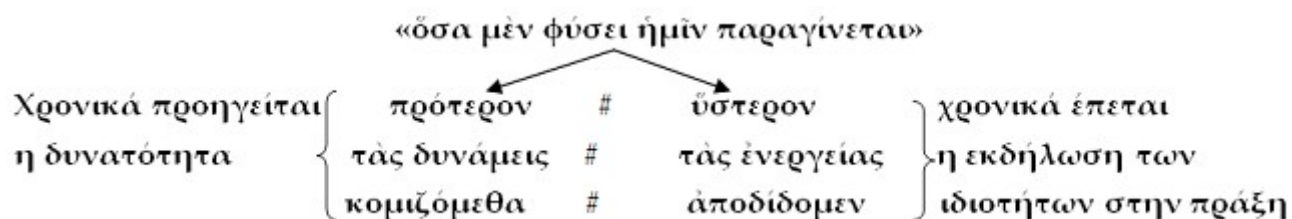
- **φύσις:** ο κόσμος και οι νόμοι που τον διέπουν
- **φύσει:** ο εκ φύσεως, ο έμφυτος, τα εγγενή χαρακτηριστικά του ανθρώπου
- **διανοητική ἀρετή:** η αρετή που σχετίζεται με το «λόγον ἔχον» μέρος της ψυχής (πχ. η φρονηση, η σοφία, η σύνεση)
- **ἠθικὴ ἀρετή:** η αρετή που ανήκει στο «ἐπιθυμητικόν» μέρος της ψυχής και περιγράφει τον χαρακτήρα του ανθρώπου
- **τελειούμενοις:** η τελείωση, η ολοκλήρωση, η επίτευξη του ύψιστου σκοπού, της ευδαιμονίας.

Γ) «Ἐτι ὅσα μὲν φύσει... οὐ χρησάμενοι ἔσχομεν)·» Η δύναμις ΚΑΙ ενεργεία ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΣΤΙΣ ΦΥΣΙΚΕΣ ΙΔΙΟΤΗΤΕΣ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

1) «Ἐτι...»

Με τη λέξη **ἔτι** ο Αριστοτέλης δηλώνει ή ότι εισάγει νέο επιχείρημα (που έρχεται να προστεθεί στα προηγούμενα) ή ότι προχωρεί σε βαθύτερη εξέταση του θέματός του. Το νέο του λοιπόν επιχείρημα είναι εδώ το ακόλουθο: «Ορισμένα πράγματα ο άνθρωπος τα έχει εκ φύσεως (την όραση π.χ. ή την ακοή)· στην περίπτωση λοιπόν αυτών των πραγμάτων κάνουμε τη διαπίστωση ότι αυτά στην αρχή υπάρχουν μέσα μας ως δυνατότητες· στις σχετικές ενέργειες προχωρούμε αργότερα (επειδή γεννιέμαι με την ικανότητα να βλέπω, «αρχίζω κάποια στιγμή» να βλέπω· ή: επειδή γεννιέμαι με την ικανότητα να ακούω, «αρχίζω κάποια στιγμή» να ακούω). Δεν συμβαίνει το ίδιο με τις αρετές· στη δική τους περίπτωση πρέπει να προηγηθούν οι ενέργειες, αν είναι να βρεθώ κάποια στιγμή να έχω πια την κάθε επιμέρους συγκεκριμένη ιδιότητα = δύναμη = ικανότητα να συμπεριφέρομαι έτσι ή έτσι. Αν έτσι έχουν τα πράγματα, θα πει ότι οι αρετές δεν ανήκουν σ' αυτά που ο άνθρωπος τα έχει εκ φύσεως». **Το «ἔτι» αποκτά εδώ μεταβατική και προσθετική σημασία.**

2) «ὅσα μὲν φύσει ἡμῖν παραγίνεται»

Ο Αριστοτέλης αρχίζει το νέο επιχείρημα με αναφορά σε όσα ο άνθρωπος έχει από τη φύση και όχι από εθισμό. Αυτά, λοιπόν, που δόθηκαν από τη φύση, δόθηκαν αρχικά ως δυνατότητες και, όταν αναπτύχθηκαν πλήρως τα γνωρίσματά τους, έγιναν ικανότητες, περιήλθαν δηλαδή στην **ἐνεργεία** κατάσταση. Στην κατηγορία αυτή κατατάσσει τις αισθήσεις, οι οποίες δόθηκαν ως *a priori* στοιχεία της ύπαρξης του ανθρώπου. Έτσι ο άνθρωπος διαθέτει εκ των προτέρων τα αισθητήρια όργανα, τα οποία του δίνουν τη δυνατότητα να αισθάνεται, όταν ολοκληρωθεί η ανάπτυξή τους. Για περαιτέρω διευκρίνιση ο Αριστοτέλης αναφέρει την ακοή και την όραση ως

παραδείγματα, με τα οποία δείχνει ότι ο άνθρωπος διαθέτει πρώτα τη δυνατότητα να ακούει και να βλέπει και στη συνέχεια ακούει και βλέπει. Η διάκριση **δύναμης** και **ενέργειας** απασχολεί τον Αριστοτέλη κυρίως στα *Μετά τα Φυσικά*, στο Θ βιβλίο. **Δύναμις** είναι η δυνατότητα ενός όντος να περνά από μια κατάσταση σε μια άλλη, που έχει ένα πράγμα ή ένα ον να γίνει ή να κάνει κάτι φτάνοντας στο τέλος του, στην τελειοποίησή του, ενώ **ἐνέργεια** είναι η πραγμάτωση αυτής της δυνατότητας. Για τον Αριστοτέλη, η «ἐνέργεια» έχει μεγαλύτερη σημασία από τη «δύναμιν», αφού η πρώτη εξαρτάται από την προσπάθεια που καταβάλλει κάθε άνθρωπος, την προσωπική ευθύνη και προαίρεση, ενώ η δεύτερη σχετίζεται με τη φύση και υπάρχει ανεξάρτητα από τον άνθρωπο. Στο κείμενο συνδέει «τὰς δυνάμεις» με το «πρότερον» και «τὰς ἐνεργείας» με το «ὑστερον» εννοώντας ότι οι «δυνάμεις» έχουν χρονική προτεραιότητα – και όχι λογική και οντολογική – έναντι των «ἐνεργειῶν». Ο Αριστοτέλης αποδεικνύει τη λογική και οντολογική προτεραιότητα της «ἐνέργειας» έναντι της «δύναμης» με τρία επιχειρήματα: 1. Η «ἐνέργεια» αποδίδει μια συνθετότερη έννοια από ό,τι η «δύναμη», γιατί συνδέεται με την ύπαρξη ενός πράγματος, δηλαδή με την πλήρη ανάπτυξη των στοιχείων που το συνιστούν. 2. Για να οδηγηθεί το δυνάμει ον στην ενεργεία κατάστασή του χρειάζεται την επίδραση μιας ενέργειας, γιατί η δύναμη και προϋποθέτει την ενέργεια και προκύπτει από αυτή. Άλλωστε η ενέργεια είναι ο σκοπός (οὐ ἔνεκα) του όντος και όχι η δύναμη. Σκοπός, τον οποίο εξυπηρετεί η δύναμη, είναι η ενέργεια και όχι αντίστροφα. Άρα η ενέργεια έχει οντολογική προτεραιότητα έναντι της δύναμης. 3. Η δυνατότητα μπορεί να εξελιχθεί σε ον, αλλά και σε μη ον. Η ενέργεια όμως ταυτίζεται μόνο με την ύπαρξη, το ον.

Η δύναμη και η ενέργεια στη θεωρία των τεσσάρων αιτίων

Ο Αριστοτέλης αποδίδει την ύπαρξη των πραγμάτων σε τέσσερα αίτια: την ύλη, την ενέργεια, τη μορφή / είδος και τον σκοπό. Αρχικά υπάρχει η ύλη, η άμορφη μάζα, η οποία με την ενέργεια παίρνει μορφή σύμφωνα με τον σκοπό, το τελικό αίτιο, που κατευθύνει το πέρασμα της ύλης από τη δυνάμει κατάσταση στην *ἐνεργεία*. Με αυτή τη συλλογιστική διαδικασία η άμορφη ύλη είναι δυνάμει *ὄν*, εμπεριέχει δηλαδή τη δυνατότητα να γίνει *ἐνεργεία ὄν*. Έτσι ο Αριστοτέλης εξηγεί τη γένεση των μορφών ζωής και των μορφών της τέχνης. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του μάρμαρου, που «δυνάμει» είναι άγαλμα. Αν, όμως, το σμιλέψει ο γλύπτης (ενέργεια + μορφή προς έναν σκοπό), θα γίνει άγαλμα, δηλαδή *ἐνεργεία ὄν*.

Τα τρία είδη των δυνάμεων

Στο έργο του *Μετά τα Φυσικά* (Θ5.1047b 31-35): «Ἀπασῶν δὲ τῶν δυνάμεων οὐσῶν τῶν μὲν συγγενῶν οἶον τῶν αἰσθήσεων, τῶν δὲ ἔθει οἶον τῆς τοῦ αὐλεῖν, τῶν δὲ μαθήσει οἶον τῆς τῶν τεχνῶν», ο Αριστοτέλης διακρίνει τρία είδη δυνάμεων:

- α. «εγγενείς», αυτές που υπάρχουν στον άνθρωπο από τη γέννησή του (π.χ. οι αισθήσεις) και συνδέονται με το άλογο μέρος της ψυχής,
- β. «εξ ἔθους», αυτές που τις αποκτά ο άνθρωπος με την άσκηση, τον εθισμό (π.χ. οι πρακτικές τέχνες, το παίξιμο ενός μουσικού οργάνου) και συνδέονται με το άλογο και με το λογικό μέρος της ψυχής και
- γ. «εκ μαθήσεως», τις δυνάμεις που τις αποκτά ο άνθρωπος με τη μάθηση (π.χ. οι επιστημονικές γνώσεις) και συνδέονται και αυτές με το λογικό μέρος της ψυχής.

Δ) «τὰς δ' ἀρετὰς λαμβάνομεν... τὰ δ' ἀνδρεῖα ἀνδρεῖοι.» Η δυνάμει ΚΑΙ ἐνεργεία ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΣΤΙΣ ΑΡΕΤΕΣ

Ο Αριστοτέλης συνεχίζει με τις αρετές αντιθετικά προς τα φυσικά γνωρίσματα. Οι ηθικές αρετές δεν υπάρχουν μέσα μας εν σπέρματι, αλλά τις αποκτούμε με τις πράξεις μας. Ο Αριστοτέλης εννοεί προφανώς ότι με τις αρετές συνδέονται δύο είδη πράξεων: α) οι πράξεις άσκησης με σκοπό την απόκτηση των αρετών, και αυτό αντιστοιχεί στη δυνάμει κατάσταση και β) οι πράξεις της αρετής, αφού έχει γίνει έξη, μόνιμο γνώρισμα του χαρακτήρα και αυτό αντιστοιχεί στην ενεργεία κατάσταση. Συνεπώς, στην ηθική αρετή και η δύναμις εκδηλώνεται ως ενέργεια, ως πράξη προς απόκτησή της, ενώ η ενέργεια ως πράξη εφαρμογής της κατακτημένης ήδη ιδιότητας. Οι ηθικές αρετές είναι αποτέλεσμα έμπρακτης ενεργοποίησης του ανθρώπου και κατακτώνται με την άσκησή του σε αυτές. Για να διευκρινίσει περισσότερο ο Αριστοτέλης ότι η κατάκτηση των ηθικών αρετών είναι αποτέλεσμα προηγούμενης άσκησης και πράξης, αναφέρεται στις τέχνες, για να δείξει ότι ο άνθρωπος αποκτά τεχνικές / πρακτικές δεξιότητες, αφού προηγουμένως έχει εξασκηθεί σε αυτές. Τέλος, ενισχύει τη θέση του με παραδείγματα για τις τεχνικές δεξιότητες και τις ηθικές αρετές, από τα οποία φαίνεται ότι ούτε οι τεχνικές δεξιότητες ούτε οι ηθικές αρετές είναι έμφυτες, αλλά προϊόντα εξάσκησης και προγύμνασης σε αυτές.

α. Όσα έχουμε μέσα μας εκ φύσεως («ὅσα μὲν φύσει ἡμῖν παραγίνεται»)

Ο Αριστοτέλης ξεκινάει το συλλογισμό του διερευνώντας πρώτα τι συμβαίνει σε όσα χαρακτηριστικά έχουμε μέσα μας εκ φύσεως. Αυτά έχουν **εκ των προτέρων** μέσα τους τη **δυνατότητα** να πραγματοποιούν, αλλά η **πραγμάτωσή** τους έρχεται **ύστερα** χωρίς να χρειάζεται ο εθισμός, η επανάληψη μιας ενέργειας. Για να αποδείξει τα λεγόμενά του ο φιλόσοφος, χρησιμοποιεί το **παράδειγμα των αισθήσεων**: την όραση και την ακοή δεν τις αναπτύξαμε μέσα από την εξάσκηση, αντιθέτως υπάρχουν ήδη αναπτυγμένες μέσα μας και περνάμε αμέσως στη χρησιμοποίησή τους.

β. Οι ηθικές αρετές («τὰς δ' ἀρετὰς λαμβάνομεν ἐνεργήσαντες πρότερον»)

Αντίθετα, στις ηθικές αρετές **προηγείται η ενέργεια**, δηλαδή η εξάσκηση, η επανάληψη μιας ενέργειας, και **ακολουθεί η κατάκτηση της ηθικής αρετής**. Αλλά για να γίνει η αρετή από προδιάθεση αποκτημένη ιδιότητα, είναι ανάγκη ο άνθρωπος να ασκηθεί σε αυτή. Ο Αριστοτέλης για τον τρόπο άσκησης αναφέρει «γιατί όσα πρέπει να κάνουμε αφού τα μάθουμε, τα μαθαίνουμε κάνοντάς τα («ἃ γὰρ δεῖ μαθόντας ποιεῖν, ταῦτα ποιοῦντες μαυθάνομεν»)). Δύο παραδείγματα από την καθημερινή ζωή, που αφορούν τις **πρακτικές τέχνες** αποδεικνύουν την αλήθεια της θέσης αυτής: για να αποκτήσει δηλαδή κανείς την ικανότητα του οικοδόμου ή του κιθαριστή πρέπει πρώτα να εξασκηθεί στο χτίσιμο ή στο παίξιμο της κιθάρας αντίστοιχα. Αναλογικά με τα δύο αυτά παραδείγματα αναφέρονται τρία παραδείγματα από τον χώρο της ηθικής, από τα οποία φαίνεται ότι οι δίκαιοι, οι σώφρονες και οι ανδρείοι αποκτούν τις συγκεκριμένες ιδιότητες έχοντας ασκηθεί σε αντίστοιχες δίκαιες, συνετές και ανδρείες πράξεις. Αυτό, λοιπόν, που συμβαίνει στις πρακτικές τέχνες, συμβαίνει και στις ηθικές αρετές (αναλογία με τρία **παραδείγματα ηθικών αρετών**: της δικαιοσύνης, της

σωφροσύνης και της ανδρείας): **με την επανάληψη και του εθισμού σε ηθικές πράξεις αποκτούμε τις ηθικές αρετές.**

Συνοπτική νοηματική απόδοση του συλλογισμού

1^η προκείμενη: σε όσα υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως προηγείται η ύπαρξη και η δυνατότητα μιας ενέργειας και ακολουθεί η ενέργεια, η πραγμάτωση της δυνατότητας (δύναμις → ενέργεια)

2^η προκείμενη: στις ηθικές αρετές προηγείται η ενέργεια, ο εθισμός και η επανάληψη μιας πράξης και ακολουθεί η κατάκτησή τους. Πράξεις που προσδίδουν αρετή → πράξεις που απορρέουν από την αγαθή φύση.

Συμπέρασμα: οι ηθικές αρετές δεν υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως, αφού δεν ακολουθούν την πορεία όσων υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως.

Η χρήση των χρονικών επιρρημάτων «πρότερον - ύστερον» και «πολλάκις»

Προκειμένου ο Αριστοτέλης να αποδώσει τη χρονική προτεραιότητα των δυνάμεων έναντι των ενεργειών (**δύναμις → ενέργεια**) σε όσα χαρακτηριστικά υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως, συνδέει τις δυνάμεις με το «πρότερον» και με απαρέμφατα ή μετοχές αορίστου που δηλώνουν το προτερόχρονο («ίδειν», «ἀκούσαι», «χρησάμενοι»). Αντίθετα, για να αποδώσει την αντίθετη πορεία που ακολουθείται στις ηθικές αρετές (**ένέργεια → δύναμις**), συνδέει τη μετοχή «ἐνεργήσαντες» με το «πρότερον», για να δηλώσει το προτερόχρονο, ή τις μετοχές ενεστώτα «ποιοῦντες» και «πράττοντες», για να δηλώσει το σύγχρονο. Έτσι, αν προσπαθήσουμε να συσχετίσουμε τα παραπάνω με τα παραδείγματα που δίνονται στο κείμενο (αισθήσεις - τέχνες - αρετές) και με τα δύο ζεύγη των αριστοτελικών όρων «πρότερον - ύστερον» και «δυνάμει - ἐνεργεία», προκύπτει το εξής διάγραμμα:

φύσει (αισθήσεις)

πρότερον δυνάμει → **ύστερον** ἐνεργεία

ἐξ ἔθους (τέχνες)

πρότερον ἐνέργειες προς κατάκτηση της τεχνικής δυνάμης → **ύστερον** ἐνέργειες από την κατακτημένη τεχνική δεξιότητα

ἐξ ἔθους (αρετές)

πρότερον ἐνέργειες προς κατάκτηση της ηθικής δυνάμης → **ύστερον** ἐνέργειες από την κατακτημένη ηθική ιδιότητα

Χαρακτηριστική είναι η χρήση του επιρρήματος «**πολλάκις**». Παρόλο που αναφέρεται σε όσα χαρακτηριστικά έχουμε εκ φύσεως, η χρήση του υποδηλώνει ότι για την κατάκτηση των ηθικών αρετών είναι απαραίτητη η άσκηση και η επανάληψη.

Πώς είναι δυνατόν η κατάκτηση της αρετής να είναι μεταγενέστερη, αφού, για να κάνει κανείς μια ενάρετη πράξη (π.χ. δίκαιη πράξη), πρέπει να είναι ήδη ενάρετος (π.χ. δίκαιος);

Για να λυθεί αυτή η απορία, πρέπει να σταθούμε σε επισημάνσεις που ο Αριστοτέλης θα κάνει σε επόμενη ενότητα. Οι πραγματικά ηθικές πράξεις, λοιπόν, γίνονται με ηθικό τρόπο και διαφοροποιούνται από τις πράξεις που προηγούνται και επαναλαμβάνονται, με τις οποίες έχουν εξωτερικές ομοιότητες. Επίσης δεν είναι τυχαίες ούτε γίνονται κατόπιν υποδείξεως, αλλά αυτός που τις κάνει, πρέπει:

- α. να έχει συνείδηση των πράξεών του,
- β. να τις έχει επιλέξει ενσυνείδητα και να έχει δηλώσει με σαφήνεια την προτίμησή του γι' αυτές,
- γ. να έχει κάνει τις πράξεις αυτές μόνιμο, σταθερό και αμετάβλητο τρόπο συμπεριφοράς του.

Οι ηθικές αρετές δεν υπάρχουν μέσα μας εν σπέρματι, αλλά τις αποκτούμε με τις πράξεις μας. Όπως σημειώνει και W.D.Ross, για να εξηγήσει το παράδοξο πώς πράττουμε αγαθά έργα, αν δεν είμαστε αγαθοί, υπάρχει διαφορά «ανάμεσα στις πράξεις που προσδίδουν αρετή και σε αυτές που απορρέουν από την αγαθή φύση». Ο Αριστοτέλης εννοεί προφανώς ότι με τις αρετές συνδέονται δύο είδη πράξεων: α) οι πράξεις άσκησης με σκοπό την απόκτηση των αρετών, και αυτό αντιστοιχεί στη δυνάμει κατάσταση και β) οι πράξεις της αρετής, αφού έχει γίνει έξη, μόνιμο γνώρισμα του χαρακτήρα και αυτό αντιστοιχεί στην ενεργεία κατάσταση. Συνεπώς, στην ηθική αρετή και η δύναμις εκδηλώνεται ως ενέργεια, ως πράξη προς απόκτηση της αρετής, ενώ η ενέργεια ως πράξη εφαρμογής της κατακτημένης ήδη αρετής. Οι ηθικές αρετές είναι αποτέλεσμα έμπρακτης ενεργοποίησης του ανθρώπου και κατακτώνται με την άσκησή του σε αυτές.

ΑΙΣΘΗΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

Στο κείμενο αυτό παρατηρούμε ότι το ύφος του Αριστοτέλη είναι στοχαστικό, λιτό, σαφές και ακριβές. Κυριαρχεί η αντικειμενική και εναργής επιχειρηματολογία και ο επιστημονικός λόγος. Αποφεύγει σκόπιμα τον ποιητικό λόγο, διότι πίστευε ότι η αναζήτηση της αλήθειας υπηρετείται αυστηρά από τη λιτότητα και τη σαφήνεια. Έτσι, τα σχήματα λόγου δεν είναι ιδιαίτερα συχνά. Εδώ, εντοπίζουμε τα εξής:

Αντιθέσεις:

«ή μὲν διανοητική ≠ ή δ' ήθική»,
«ἐξ ἔθους ≠ φύσει»

Πολυσύνδετα σχήματα:

«καὶ τὴν γένεσιν καὶ τὴν αὔξησιν»,
«οὔτ' ἄρα φύσει οὔτε παρὰ φύσιν»

Συσσώρευση αρνήσεων:

«οὐδεμία»,
«οὐθέν»,
«οὐκ ἂν ἐθισθείη»,
«οὐδ' ἂν ἐθίζῃ»,
«οὐδὲ τὸ πῦρ»,
«οὐδ' ἄλλο»,
«οὐδέν»,
«οὔτ' ἄρα ...»,
«οὔτε παρὰ φύσιν»

Παραδείγματα:
πέτρα - φωτιά

Αραιή εἶναι ἡ χρήση ἐπιθέτων, ἐνῶ κυριαρχοῦν τὰ ῥήματα καὶ τὰ οὐσιαστικά.

α. Ἀντιθέσεις:

«ὅσα μὲν φύσει ... $\neq$ τὰς δ' ἀρετὰς λαμβάνομεν»
«τὰς δυνάμεις τούτων **πρότερον** κομιζόμεθα $\neq$ **ὕστερον** δὲ τὰς ἐνεργείας ἀποδίδομεν»
«οὐ γὰρ ἐκ τοῦ πολλάκις ἰδεῖν ... **ἀλλ'** ἀνάπαλιν ἔχοντες ἐχρησάμεθα»

β. Ἀναλογίες:

«τὰς δ' ἀρετὰς λαμβάνομεν ἐνεργήσαντες πρότερον, **ὥσπερ** καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων τεχνῶν»
«ἂ γὰρ δεῖ μαθόντας ποιεῖν, ταῦτα ποιοῦντες μανθάνομεν ... - **οὕτω δὲ** καὶ τὰ μὲν δίκαια πράττοντες δίκαιοι γινόμεθα ...»

γ. Παραδείγματα:

Ο Ἀριστοτέλης χρησιμοποιεῖ δύο ζευγάρια παραδειγμάτων:
ὅραση - ἀκοή
οικοδόμοι - κιθαριστές

Επιπλέον, παρατηροῦμε καὶ τὴν χρήση ἄλλων ἐκφραστικῶν μέσων:

α. Σχήμα κατ' ἄρσιν καὶ θέσιν:

«**οὐ** γὰρ ἐκ τοῦ πολλάκις ἰδεῖν ... **ἀλλ'** ἀνάπαλιν ἔχοντες ἐχρησάμεθα»

β. Σχήμα ἐξ ἀναλόγου:

«τὰς δ' ἀρετὰς λαμβάνομεν ἐνεργήσαντες πρότερον, ὥσπερ καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων τεχνῶν» (ἐννοεῖται : ἐνεργοῦμεν πρότερον)

γ. Σχήμα ἀπὸ κοινού:

«οἰκοδομοῦντες οἰκοδόμοι γίνονται καὶ κιθαρίζοντες κιθαριστὰι (γίνονται)»
«τὰ μὲν δίκαια πράττοντες δίκαιοι γινόμεθα, τὰ δὲ σώφρονα (πράττοντες) σώφρονες (γινόμεθα), τὰ δ' ἀνδρεῖα (πράττοντες) ἀνδρεῖοι (γινόμεθα)»

δ. Πολυσύνδετο σχήμα:

«τὰ **μὲν** δίκαια ..., τὰ **δὲ** σώφρονα ..., τὰ **δ'** ἀνδρεῖα ...»

ε. Εναλλαγή πρώτου και τρίτου πληθυντικού προσώπου:

Παρατηρούμε και σ' αυτή, αλλά και σε επόμενες ενότητες ότι, όταν ο Αριστοτέλης αναφέρεται σε ανθρώπους (στους οποίους συμπεριλαμβάνει και τον εαυτό του), χρησιμοποιεί το α' πληθυντικό πρόσωπο. Συγκεκριμένα, στο κείμενο αυτό χρησιμοποιεί οχτώ ρήματα σε αυτό το πρόσωπο: «κομιζόμεθα», «ἀποδίδομεν», «ἐλάβομεν», «ἐχρησάμεθα», «ἔσχομεν», «λαμβάνομεν», «μανθάνομεν», «γινόμεθα». Όταν, πάλι, αναφέρεται στους οικοδόμους ή τους κιθαριστές, χρησιμοποιεί το γ' πληθυντικό πρόσωπο. Η αλλαγή αυτή ίσως να οφείλεται στο ότι ο φιλόσοφος δεν είχε προσωπική επαφή με τις τέχνες και τους τεχνίτες και χρησιμοποιεί το γ' πληθυντικό πρόσωπο, όταν πρόκειται για δεξιότητες που αφορούν τον καταμερισμό της εργασίας και συνεπώς οι δεξιότητες δεν είναι γνώρισμα όλων των ανθρώπων. Αντίθετα, χρησιμοποιεί το α' πληθυντικό πρόσωπο, όταν αναφέρεται στις ηθικές αρετές και συνεπώς σε γνωρίσματα που αφορούν όλους τους ανθρώπους ανεξαιρέτως. Ωστόσο, μας προβληματίζει ότι σε επόμενες ενότητες (πχ. 4^η και 6^η) εναλλάσσει τα πρόσωπα («γινόμεθα οἱ μὲν δίκαιοι οἱ δὲ ἄδικοι», «οἱ μὲν γὰρ σώφρονες καὶ πρᾶοι γίνονται») ή χρησιμοποιεί γ' πληθυντικό εκεί που θα περιμέναμε α' πληθυντικό («ἀγαθὸς ἄνθρωπος γίνεται», ενώ θα περιμέναμε «ἀγαθοὶ ἄνθρωποι γινόμεθα»).

Από τα παραπάνω, λοιπόν, μπορούμε να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι η χρήση γ' προσώπου δεν αποτελεί συνειδητή επιλογή, αλλά χρησιμοποιείται μάλλον ασυναίσθητα και προσδίδεται μ' αυτόν τον τρόπο ποικιλία στον λόγο. Ας μην ξεχνάμε, άλλωστε, ότι τα κείμενα του Αριστοτέλη προέρχονται από προσωπικές του σημειώσεις, που χρησιμοποιούσε στις παραδόσεις των μαθημάτων του. Είναι, λοιπόν, εύλογο σ' αυτές τις σημειώσεις να έχουν παρεισφρήσει και στοιχεία του προφορικού λόγου.

στ. **«ὥσπερ καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων τεχνῶν»**

Άλλο ένα στοιχείο αυθόρμητου και προφορικού λόγου συναντάμε στη φράση «ὥσπερ καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων τεχνῶν». Ο προσθετικός «καὶ» εδώ είναι περιττός, ενώ ο προσδιορισμός «ἄλλων» υποδηλώνει ότι οι αρετές είναι και αυτές τέχνες, κάτι βέβαια που δεν ισχύει. Κανονικά, λοιπόν, η παραβολική φράση θα έπρεπε να είναι ως εξής: «ὥσπερ ἐπὶ τῶν τεχνῶν». Υπενθυμίζουμε και πάλι ότι τα κείμενα του Αριστοτέλη προέρχονται από προσωπικές του σημειώσεις, που χρησιμοποιούσε στις παραδόσεις των μαθημάτων του. Είναι, λοιπόν, εύλογο σ' αυτές τις σημειώσεις να έχουν παρεισφρήσει και στοιχεία του προφορικού λόγου.